

Продовольчі відносини України та РСФРР у 1918 – першій половині 1919 р.*

Дмитро Архірейський

Доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0003-0105-3510

Researcher ID: S-6325-2018

siverin47@ukr.net

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49000*

Анотація. *Мета статті* – встановити та дослідити факт залежності населення Радянської Росії, яке в 1918 – першій половині 1919 рр. потерпало від продовольчої кризи, спричиненої політикою більшовиків, а також самого режиму комуністів від українського продовольства. *Методи дослідження:* хронологічний, структурно-системний, логіко-історичний. *Основні результати:* досліджено причини зародження в Росії у 1918 р. руху міщечників та особливості проникнення російських приватних постачальників на територію України; проаналізовано рівень ефективності торговельних відносин незалежної України та РСФРР; встановлено взаємозв'язок між продовольчою ситуацією в Росії та намаганнями більшовиків подолати її шляхом встановлення контролю над українським хлібом у першій половині 1919 р. *Практичне значення:* результати роботи рекомендовано для використання у синтетичних працях з історії України та Росії періоду революції 1917–1921 рр., а також для розробки спеціальних курсів з історії України, Росії, Східної Європи. *Оригінальність:* робота є цілком оригінальною, виконана на основі узагальнення досвіду низки вітчизняних і зарубіжних дослідників із залученням архівних та нарративних джерел. *Наукова новизна:* вперше у вітчизняній історіографії синтезовано та досліджено дані, які розкривають причини та висвітлюють особливості продовольчої кризи в Радянській Росії у 1918 р., а також приреченість значної частини росіян займатися самопостачанням; вперше показано залежність як голодуючого населення Росії, так і її влади від українського продовольства; висвітлено способи отримання українського хліба російськими міщечниками і більшовицьким режимом у контексті подій кінця 1918 – першої половини 1919 рр. *Тип статті:* оглядова.

Ключові слова: більшовики; продовольча криза; хліб; міщечники.

Надійшла до редакції 11.07.2019

Прорецензована 23.07.2019

Рекомендована до друку 31.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100405 «Проблеми історико-антропологічних досліджень всесвітньої історії».

Food Relations of Ukraine and the RSFSR in 1918 – the first half of 1919*

Dmytro Arkhireyskyi

Doctor in History, Associate Professor

ORCID: 0000-0003-0105-3510

ResearcherID: S-6325-2018

siverin47@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The purpose* of the article is to establish and investigate the dependence of the population of Soviet Russia, which in 1918 – the first half of 1919 was suffering from the food crisis caused by the policy of the Bolsheviks, as well as the communist regime itself on Ukrainian food, also, to review the plans of the RSFSR leadership on Ukrainian agricultural resources in the context of the actual conquest of Russia by Ukraine in early 1919. *Methods of research:* chronological, structural-system, logical-historical. *The main results:* the reasons for the birth in Russia in 1918 of the traffic of bagmen and the peculiarities of the penetration of Russian private suppliers into the territory of Ukraine were researched; the reaction of the Ukrainian State to the appearance of Russian bagmen in the country was studied; the level of efficiency of trade relations of independent Ukraine and RSFSR is analyzed; the relationship between the food situation in Russia and the attempts of the Bolsheviks to overcome it by establishing control over Ukrainian bread in the first half of 1919 was established; it has been proved that the establishment of the Bolshevik authorities in Ukraine and the introduction of the policy of «war communism» here meant the use of force, non-economic methods of influencing Ukrainian peasants for the purpose of actually extracting food resources from them. *Practical significance:* the results of the article are recommended for use in synthetic works on the history of Ukraine and Russia during the revolution period of 1917–1921, as well as for the development of special courses on the history of Ukraine, Russia and Eastern Europe. These materials can also be used to promote historical knowledge. *Originality:* the article is completely original, performed on the basis of the generalization of the experience of a number of domestic and foreign researchers with the involvement of archival and narrative sources. *Scientific novelty:* for the first time in the national historiography, the data revealing the reasons and the peculiarities of the food crisis in Soviet Russia in 1918, and also the doom of a significant part of the Russians to self-help, were synthesized and investigated; the dependence of the starving population of Russia and its authorities on Ukrainian food was first shown; the ways of obtaining Ukrainian bread by Russian bagmen and the Bolshevik regime in the context of the events of the end of 1918 – the first half of 1919 were highlighted. *Type of article:* overview.

Keywords: Bolsheviks; Food crisis; Bread; Bagmen.

Received 11.07.2019

Reviewed 23.07.2019

Accepted 31.07.2019

* *The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100405 «Problems of historical and anthropological studies of world history».*

Постановка проблеми. В інформаційній війні путінської Росії проти України часто експлуатується думка про історичну невдячність українців, які нібито не здатні оцінити цивілізаційний внесок росіян у розвиток їх країни. Мовляв, і звільнювали Україну, і захищали, і нові землі до неї приєднували, а скільки ж будували, фінансували, культурно розвивали тощо. Зрозуміло, що йдеться переважно про пропагандистський контент, який, на жаль, більшість сучасних росіян сприймає як суму історичних фактів (що формує основу їхнього уявлення про сутність історичних відносин обох народів). Міф про невдячність українців водночас спотворює реальний історичний внесок українців у розбудову російської державності та культурної матриці, а безповоротну експлуатацію ресурсів України Росією просто замовчує.

Один з моментів масштабного використання українського продовольства для порятунку голодуючого населення Росії припадає на 1918 – першу половину 1919 р. Це був час революції, коли українці здійснили спробу відбудувати власну державу, відокремившись від Росії. Більшовики натомість, публічно визнавши право націй на самовизначення, поставили під сумнів право на це українців, наслідком чого стала перша українсько-радянська війна кінця 1917 – першої третини 1918 р.

Історіографія. Окремі аспекти зазначеної проблеми знайшли відображення у працях вітчизняних істориків О. Бабічевої, С. Кульчицького, В. Сергійчука, О. Тимошука, І. Шпектаренка, автора даної статті, французьких дослідників Н. Верга та Ж. Соколоффа, британсько-американського історика Р. Конквеста, британського дослідника Дж. Хоскінга, американського політолога українського походження О. Федішина, російського автора С. Павлюченка. Варто підкреслити заслугу російського історика О. Давидова у дослідженні такого явища як рух міщечників доби Російської революції 1917–1920 рр.

Мета дослідження – встановити та дослідити факт залежності населення Радянської Росії, яке в 1918 – першій половині 1919 рр. потерпало від продовольчої кризи, спричиненої політикою більшовиків, а також самого режиму комуністів від українського продовольства.

Джерела. У дослідженні використано матеріали Російського державного архіву економіки, опубліковані журнали засідань Ради Міністрів Української Держави (Піріг, Р., ред., 2015), а також щоденник кобеляцького кооперативного діяча часів революції М. Бобошка (Погода, Ю. В. и Попруга, Ю. А., 2005).

Виклад основного матеріалу. Як відомо, уклавши в січні 1918 р. Брестський мир з державами Четверного блоку, Українська Центральна Рада запросила до країни їх війська, що змусило більшовиків залишити Україну. Брестський мирний договір, підписаний Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (далі – РСФРР) з тими самими державами 3 березня 1918 р., зобов'язував

більшовиків визнати незалежність Української Народної Республіки (далі – УНР) та фактично встановити з нею дипломатичні відносини (Верг, Н., 2001, с. 108). Це означало й налагодження економічних взаємозв'язків. Від 29 квітня 1918 р. правонаступницею УНР стала Українська Держава (далі – УД).

У Росії більшовики, захопивши владу, дуже швидко зіткнулися з продовольчою кризою, яка дісталася їм у спадок від попередніх режимів. Упродовж першої половини 1918 р. ціни на продовольство зростали в РСФРР щомісячно приблизно на 30 % (Соколофф, Ж., 2008, с. 286). Зростання цін посилювало інфляцію, що спричинило на територіях, контрольованих більшовиками, справжній «грошовий голод», подолати який влада намагалася, нав'язуючи селянам фіксовані ціни на сільськогосподарську продукцію. Така ситуація не мотивувала російських селян поспішати з вивезенням хліба на ринок. Якщо вони і погоджувалися віддавати державі хліб, то лише в обмін на товари широко вжитку, наприклад мануфактуру (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 78). Сутність продовольчої кризи 1918 р. в Росії полягала навіть не у відсутності хліба взагалі, а в тому, що він не надходив регулярно до міст, а в місті потрапляв не до всіх категорій населення. Проблему посилювали самі більшовики, не здатні налагодити справедливий обмін між селом і містом. Навіть зібраний ними хліб безглуздо псувався на заготівельних пунктах (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 83).

Більшовики швидко зрозуміли, що значні запаси хліба під їх контролем гарантують збереження влади. Для цього вони запровадили продовольчу диктатуру, яка стала важливою складовою політики «воєнного комунізму» в цілому. Спочатку уряд В. Леніна організував обмін селянського хліба на промислові товари через мережу торговельних кооперативів, підпорядкованих Наркомату продовольства (далі – Наркомпрод). Як вже зазначалось, умови цього обміну не влаштували селян, адже ціни на продовольство зростали, а уряд наполягав на довоєнних цінах (Соколофф, Ж., 2008, с. 286). До того ж «фабрично-заводської продукції під товарообмін виявлялося зовсім мало в порівнянні з потребами міста і армії у продовольстві...» (Кульчицький, С., 1996, с. 107). Це пояснювалося і тим, що з різних причин втрачалося до 80 % промислових товарів, призначених для обміну на сільськогосподарську продукцію (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 224).

Комуністи змушені були шукати інший спосіб оволодіння продовольчою базою країни. Урядовий закон від 19 лютого 1918 р. оголосив державну монополію на внутрішню та зовнішню торгівлю (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 84), яким режим переносив акцент з виробництва та налагодження адекватного економічного обміну на вилучення сільськогосподарської продукції. На думку історика С. Павлюченка, «продовольча політика радянської влади в 1918–1919 рр. виявилася не

політикою державного забезпечення населення життєво необхідними товарами, а політикою обмеження вільної торгівлі, яка відроджувала капіталізм» (Павлюченко, С. А., 1996, с. 69).

Після провалу регулярного товарообміну із селом більшовики почали готуватися до літньої кампанії 1918 р., сподіваючись взяти під контроль урожай. Окремим декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (далі – ВЦВК) від 9 травня 1918 р. правлячий режим остаточно оголосив продовольчу диктатуру, основним знаряддям котрої ставав Наркомпрод (Кульчицький, С., 1996, с. 107). Декретом передбачалося, що надлишки хліба будуть викуповуватися у заможних селян за фіксованими державними цінами; намагання ж селян реалізувати свою продукцію на ринку відтепер трактувались як незаконна спекуляція. Таким чином більшовики привласнили право «вільно розпоряджатися продуктами селянської праці» і встановили таку систему відносин між державою і селянством, яка «ґрунтувалася на насиллі, а не на ринкових засадах» (Кульчицький, С., 1996, с. 108).

Ця система вилучення хліба у селян отримала назву продовольчої розкладки. Дехто бачить витоки такої політики більшовиків ще в рішенні царського уряду оголосити державну монополію на хліб (Кондратьєв, Н. Д., 1991, с. 199, 200), інші – в рішеннях Тимчасового уряду (Бабічева, О. С., 2011, с. 107). Проте літня кампанія з продрозкладки в РСФРР закінчилася невдачею, адже із запланованих 144 млн пудів зерна Наркомпрод зібрав лише 13 млн пудів (Верт, Н, 2001, с. 118) (за даними більш вузького фахівця з цієї проблеми О. Давидова, більшовики зібрали 18,4 млн пудів хліба, або 14 %, від запланованих 137 млн пудів у період з грудня 1917 р. до травня 1918 р. (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 85), що не заперечує загальну динаміку «боротьби за хліб»). Таку політику правляча партія намагалася обґрунтувати ідеологічно, з марксистських позицій класової боротьби: комуністи прикривали встановлення свого контролю над ресурсами села необхідністю допомоги пролетаризованим прошаркам сільського населення.

Невдала літня кампанія за врожай 1918 р. підштовхнула більшовиків до радикальніших заходів. 21 листопада, зокрема, урядовим декретом повторно декларувалися принципи державної монополії (Верт, Н, 2001, с. 118). С. Кульчицький визнає цей акт законодавчим оформленням системної продрозкладки як вагомої складової продовольчої диктатури більшовицького режиму (Кульчицький, С., 1996, с. 110). Тобто замість пошуку прийняттого компромісу у відносинах із селом влада вирішила фактично завоювати його.

Продовольча диктатура, як і політика «воєнного комунізму» в цілому, фактично поглиблювала економічну кризу, складовою якої став дефіцит продовольства у містах і промислових центрах РСФРР; зростали ціни на продовольчі товари, не вирішуючи проблему їх дефіциту.

Як стверджує російський історик О. Давидов, «держава й економічні структури припинили виконувати функції постачання і при цьому головний регулятор та організатор постачання – ринок – перетворювався на виключно нелегальний» (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 75). Як наслідок, переважна більшість міського населення контрольованих більшовиками територій змушена була голодувати. Продовольча криза об'єктивно спонукала містян займатися самопостачанням. Таким чином виникло явище, відоме під назвою мішечництва.

За умов, коли правлячий режим виявився нездатним подолати продовольчу кризу, мішечники стали основою нелегального ринку, забезпечуючи зв'язок між містом і селом та між різним регіонами Росії. Навіть «теоретично» відданні більшовикам прошарки населення змушені були або порушувати закони, або вимагати від влади їх скасування. Навесні 1918 р., наприклад, застрайкували робітники багатьох петроградських підприємств. Розчаровані нездатністю влади забезпечувати їх продовольством, вони, вимагали дозволу на самозабезпечення, зокрема на право безперешкодного провезення 24 кг різноманітного дефіциту (Верт, Н, 2001, с. 120).

Значні масштаби руху мішечників підтверджуються переконливою статистикою. Так, британський дослідник Дж. Хоскінг стверджує, що в 1918 р. половина Росії була мішечниками (Хоскінг, Дж., 1994, с. 78]. За даними О. Давидова, на початку 1918 р. до 40 % російських селян займалися нелегальним постачанням до міст і 85 % промислових робітників купували хліб на вільному ринку (Давыдов, с. 99, 106). За його ж твердженням, під час революції до 75 % хліба російські містяни купували на нелегальному ринку у мішечників, а на межі 1917 і 1918 рр. жителі обох російських столиць споживали близько 80–90 % продовольства, привезеного мішечниками (Давыдов, А., 2007, с. 102, 106).

Встановлення в РСФРР у травні 1918 р. продовольчої диктатури автоматично робило мішечників ворогами правлячого режиму. Проти ринку боролися всі силові структури більшовицького режиму, насамперед чекісти та міліція. На залізничних станціях розміщувалися підпорядковані Наркомпроду т. зв. загороджувальні загони, бійці яких отримували право обшуку, арешту, конфіскації товарів тощо. Цими загонами посилювали захист державних кордонів. Із середини 1918 р. діяла заборона на перевезення приватних вантажів; масово опломбовували крамниці та склади (Давыдов, А., 2007, с. 89, 91). У листопаді було заборонено приватну торгівлю в цілому (Соколофф, Ж., 2008, с. 302).

Не зважаючи на таку урядову політику, рух російських мішечників протягом 1918 р. набрав силу. Один з їхніх популярних маршрутів досягав кордону з Україною, в якій продовольча ситуація була якісно іншою. Звісно, під час свого перебування тут на початку року більшовики спробували взяти під контроль місцеві ресурси. 20 грудня 1917 р.

петроградський уряд призначив Г. Орджонікідзе надзвичайним комісаром України з постачання хлібом Москви та Петрограда (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 219). А 25 січня 1918 р. вже харківське секретарство з продовольства «вжило заходів для постачання продуктів харчування Петрограду, Москві, фронту і голодуючим губерніям Росії» (Шпектаренко, І. В., 1997, с. 92). На вузлових залізничних станціях України, як і в Росії, розміщувалися загороджувальні загони, в села відправлялися загони з метою конфіскації «надлишків» сільськогосподарської продукції. Радянський уряд України скасував «розпорядження Центральної Ради про заборону вивозити цукор до Росії», а 1 березня 1918 р. у Харкові було створено продовольчий комітет Півдня Росії, якому «надавалися надзвичайні повноваження для організації заготівлі і відправки хліба в голодуючі губернії і в Петроград» (Шпектаренко, І. В., 1997, с. 92). Звісно, поява в Україні німецько-австрійських військ, запрошених Центральною Радою, зупинив тут продовольче свавілля більшовиків.

Прихід до влади в Україні наприкінці квітня 1918 р. гетьмана П. Скоропадського уможливив режим вільної торгівлі. Це швидко ліквідувало в країні дефіцит продовольства, стабілізувало споживчий ринок. Всі, кому пощастило в період з травня до листопада 1918 р. виїхати з «країни Рад» до України, помічали різкий контраст у насиченості ринків обох держав продовольчими товарами, різниці у цінах на них, ставленні обох режимів до принципів і практики внутрішньої торгівлі. Характеризуючи продовольчу ситуацію в Україні доби Гетьманату, слід зауважити, що економічні домовленості української влади з європейськими союзниками, як правило, саботувалися селянством. Як наслідок, замість 49 млн пудів хліба, визначених угодою між Центральною Радою та німцями, останнім вдалося вивезти з України лише 3 млн (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 233).

Безперечно, в умовах продовольчої кризи у власній країні та ще й під тиском німців уряд В. Леніна шукав можливості налагодити з УД хоч якісь економічні відносини. Важливою темою переговорів мало стати і визнання лінії міждержавного кордону. Лише 12 червня 1918 р. було підписано довгоочікуваний договір, яким міждержавним кордоном *de facto* визнавалась попередня демаркаційна лінія, що була межею максимального просування німецьких військ на схід (Архирейський, Д. В., 2015, с. 327). Договір мав і економічне значення: держави зобов'язувалися впроваджувати «необхідні заходи коло якнайшвидшого установаження можливого товарообміну для задоволення невідложних біжучих потреб кожної з сторін у відповідних продуктах» (Сергійчук, В., 2002, с. 185). Уряд РСФРР зобов'язувався повернути до України потяги, вагони, інше майно, вивезене більшовиками до Росії навесні 1918 р. (Сергійчук, В., 2002, с. 189). Очевидно, що більшовицька Росія

в 1918 р. мала економічний інтерес до України, будучи традиційно зацікавленою як в українському хлібі, так і у вугіллі з Донбасу. На початку липня, знаючи про проблеми німців із збором і відправкою до рейху українського збіжжя, представник РСФРР у Берліні А. Йоффе офіційно запропонував, аби саме московському урядові германці доручили заготовлю зерна в Україні як для Німеччини, так і для Радянської Росії (Федюшин, О., 2007, с. 215). Проте, продовольчі проблеми РСФРР німців турбували мало. Аби міцніше прив'язати Україну до себе, кайзерівська Німеччина 10 вересня 1918 р. уклала з нею нову економічну угоду (Федюшин, О., 2007, с. 261).

Українська Держава також прагнула встановити з радянською сусідкою правильні торговельні відносини. Наприклад, 5 червня 1918 р. Рада Міністрів УД розглядала пропозицію щодо обміну 1 млн пудів українського цукру на московську мануфактуру вартістю 60 млн крб. Український уряд визнав такий обмін бажаним, але пропозицію відхилив через завищені ціни на мануфактуру (Піріг, Р., ред., 2015, с. 63). Відповідно до угоди з УД від 12 червня, РСФРР була змушена закуповувати український хліб на рівні окремих відомств, організацій, приватників. 17 липня гетьманський уряд розглядав питання про стягнення мита з товарів, які ввозилися з більшовицької «Великоросії». Було вирішено російський імпорт обкладати митом на таких самих підставах, що й з інших країн (Піріг, Р., ред., 2015, с. 159). Очевидно, що Гетьманат прагнув вибудувати на сході повноцінний державно-митний кордон, організувавши й правильне переміщення через нього товарів та вантажів (Тимошук, О. В., 2000, с. 248, 260).

Влада РСФРР була змушена реагувати на це відповідним чином, облаштувавши й зі свого боку кордону прикордонні та митні пункти. У 1918 р. охорону економічних інтересів РСФРР уздовж українського кордону забезпечували Смоленський і Курський митні округи. Гетьманська Україна виявилася важливим торговим партнером більшовицької Росії. Про це свідчать офіційні документи митного відомства РСФРР – «Відомості про діяльність за минулий 1918 р. митних установ, розташованих по всій демаркаційній лінії» і такі самі відомості за січень і лютий 1919 р. У першому документі зазначено, що Петроградський митний округ протягом 1918 р. зібрав мит загальною сумою близько 55 тис. крб., Великолуцький округ – близько 299 тис. крб., Смоленський – близько 2076 тис. крб., а Курський – близько 600 тис. (Д. 11. Оп. 14. Ф. 413. Москва: РГАЭ, л. 6). Як бачимо, мита, зібрані на українському кордоні, на порядок перевищують суми зборів на північній ділянці західного кордону РСФРР.

Чи враховувала зазначена митна статистика обсяги перевезень російських мішечників? Напевно, так (бо до України основна їх маса потрапляла переважно легально), але не повністю (бо у багатьох були

незначні вантажі, які могли не обкладатися митом. Слід враховувати, звісно, і чинник контрабанди). В цілому ж зазначені суми свідчать про низький рівень офіційної торгівлі протягом 1918 р. Такий рівень не задовольняв жодну із держав, але Україна, принаймні, мала шанси у відносинах із країнами Четверного блоку. Тому сильніше страждали громадяни РСФРР, потерпаючи від економічних експериментів більшовиків. Ось чому джерела фіксують потік мішечників у цей час з Росії до України, а не навпаки.

Дослідник О. Давидов у своїй книзі «Мешочники и диктатура в России. 1917–1921 гг.» дає деяку інформацію про переміщення продовольства через український кордон протягом 1918 р. Він називає три маршрути російських мішечників до України. Першим нелегальні постачальники через Тулу та Орел залізницею доїжджали до Курська і робили пересадку до станції Біленіхине; тут пересажувалися на вози і перетинали кордон, прямуючи на Білгород. З українського боку кордону їх чекав 5-денний карантин у селі Висле (тут їм робили протихолерні щеплення і німецький лікар видавав довідки про нормальний стан здоров'я). Після карантину мішечники вирушали через Білгород у внутрішні райони України (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 177, 178). О. Давидов переконує, що через Біленіхине пропускали лише тих мішечників, які їхали без вантажу для обміну та мали при собі миколаївські гроші, котрі мали цінність в Україні. Інший маршрут російських мішечників вів від Курська до Ворожби і Конотопу. Доїхавши до станції Жолобівка, перевізники направлялися до станції Коренева. Тут прикордонники-червоноармійці брали з мішечників гроші, проте був відсутній табір-карантин (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 178). Третій маршрут від Брянська через український кордон сягав станції Зернове і, далі, Хутора-Михайлівського (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 254). Вважаємо, що російські мішечники, крім названих, могли перетинати український кордон і в інших пунктах, зокрема через відкриті гетьманською владою Гомельський, Клишівський, Готнянський та Валуйський митні нагляди (Архирейський, Д., 2013, с. 27).

Російський дослідник повідомляє, що московське керівництво цілком усвідомлювало продовольчі відмінності Росії та України, але не вважало це наслідком власної політики, мовляв, Україна просто є «багатою хлібом місцевістю» (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 119). Мішечників із Росії проникало до України чимало, очевидці повідомляють про справжні транспортні обози, що накопичувались на українсько-російському кордоні. Часто вони супроводжувалися збройною охороною, яка була потрібна не тільки для захисту від нападів кримінальних злочинців, але й від загороджувальних загонів на території РСФРР (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 150, 151). Українсько-німецькі прикордонні, військові та митні служби переважно пропускали мішечників з продо-

вольством назад до Росії, як правило, за винагороду (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 120). Українські селяни, зі свого боку, також готувалися до прибуття транспортів з Росії: до пунктів перетину кордону підтягувалися сотні возів з продовольством, яке продавалося росіянам (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 194, 195).

З осені 1918 р. ситуація почала радикально змінюватися. Країни Четверного блоку програли війну, їх війська поверталися додому. Дезорганізація політичного життя України не пройшла повз увагу очільників РСФРР, які з листопада почали готуватися до військового вторгнення на українську територію. Більшовицька агітація прямо передбачала використання українського хліба для потреб «світової революції», отже, планувався контроль українських матеріальних, людських і продовольчих ресурсів зі «столиці пролетарської революції» – Москви. Таким чином окреслювалися перспективи і основні напрямки використання ресурсів України. У 1919 р. Україна стала справжньою продовольчою панацеєю і для московських керівників, і для російських міщечників.

На початку 1919 р. українсько-російський кордон перетинали вже сотні тисяч російських міщечників (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 266). Уряд РСФРР дозволяв виїздити до України за продовольством представникам промислових підприємств і відомств, робітничих колективів і кооперативів. В січні тільки у Почепі Чернігівської губернії зібралися посланці близько 100 російських організацій, які представляли понад 1 млн жителів Москви і Петрограда (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 327). Місцевим властям було не до них, тому ці посланці змушені були кооперуватись і заготовляти продукцію у прикордонній зоні. У влади РСФРР вони просили дозволити їм ввозити до Росії деякі дефіцитні види сільгосппродукції і позбавити їх від реквізиції загороджувальних загонів (Д. 9. Оп. 14. Ф. 413. Москва: РГАЭ, л. 69).

Чутливі до новин російські міщечники, дізнавшись про завоювання більшовиками України, мали ілюзію щодо негайної ліквідації кордону. Але наркомати закордонних справ та продовольства РСФРР, кожен із власних причин, гальмували ліквідацію українсько-російського кордону протягом першого кварталу 1919 р. В екстремальних умовах війни кордон працював край нестабільно, проникненню до України почали чинити перешкоду прикордонні українські власті. Чернігівський ревком, наприклад, у січні 1919 р. заборонив переміщувати через українсько-російський кордон будь-які вантажі й товари, крім військових, без свого дозволу (Д. 9. Оп. 14. Ф. 413. Москва: РГАЭ, л. 44). Через це у прикордонній зоні на межі 1918–1919 рр. накопичилася надмірна кількість російських міщечників.

Із встановленням в Україні більшовицького режиму його очільники спочатку виступили за збереження українсько-російського кор-

дону, який об'єктивно перешкодив вивезенню місцевого продовольства до Росії. Уряд УСРР навіть заборонив вивозити до Росії продовольство окремим організаціям та особам, для чого поставив на кордоні латиські загони, змусивши мішечників пробиватися з Росії з боями (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 255). Позаяк російський Наркомпрод розраховував на швидке надходження українського хліба, то таку ситуацію можна інтерпретувати як продовольчу війну двох радянських республік. Вона тривала недовго, доки 29 січня 1919 р. Х. Раковського не призначили головою уряду УСРР, в тому числі з метою налагодити безперервне вивезення українського хліба до Росії.

Таким чином, встановлення російсько-радянської влади в Україні наприкінці 1918 р. набувало, по суті, цинічно-прагматичного сенсу: перетворити міждержавні відносини з Україною у внутрішньо-радянські, що дозволяло б Москві одержувати безкоштовно українські ресурси. Для цього в Україні також встановлювалася продовольча диктатура. 11 січня 1919 р., наприклад, в УСРР вийшов декрет про хлібну і фуражну розкладку. Й одразу ж в Україні вп'ятеро знецінився карбованець, зросли ціни на споживчі й продовольчі товари, з'явився дефіцит. Тогочасний кооперативний діяч з Кобеляків М. Бобошко занотував у щоденнику, що прихід більшовиків на початку 1919 р. ознаменувався накладанням значної контрибуції на заможних містян, зростанням цін на хліб, борошно, дефіцитом цукру, товарів широкого вжитку, «масовим вивезенням продуктів до Великої Росії» тощо (Погода, Ю. В. и Попруга, Ю. А., 2005, с. 164–169). Вже 11 лютого 1919 р., як зазначає Р. Конквест, «Москва дала вказівку реквізувати в українських селян хліб – понад норму споживання, визначену в 286 пудів на душу населення» (Конквест, Р., 1993, с. 44). Селяни України, які зіткнулися з особливостями продовольчої політики комуністів, поспішали «продати свою продукцію на ще існуючому вільному ринку – хоч би і за низькою ціною» (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 310). Російські мішечники одразу скористалися сприятливими умовами і перетворили Україну в першій половині 1919 р. на «свою головну закупівельну базу. До 90 % всіх вивезених з Малоросії продуктів припадало на частку нелегальних постачальників» (Давыдов, А. Ю., 2007, с. 310).

Рішення про остаточну зміну статусу українсько-російського кордону з державного на адміністративний (це сталося 1 квітня 1919 р.) доцільно розглядати саме в контексті намагань більшовиків утримати продовольчу справу під контролем. З огляду на те, що військовий успіх Червоної Армії в Україні ставав очевидним, більшовики дійшли висновку про доцільність вирішення продовольчої справи за рахунок ревізії продовольства не у мішечників на кордоні, а безпосередньо в українському селі. Саме туди, на їхню думку, слід було направляти продовольчі загони, звільнивши їх від блокування кордону.

Невід'ємною складовою продовольчої диктатури і політики «воєнного комунізму» взагалі ставала продовольча розкладка. В Україні її запровадили 12 квітня 1919 р. декретом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (Кульчицький, С., 1996, с. 111). Зауважимо, що декрет з'явився майже одразу після ліквідації українсько-російського кордону. Це підтверджує зв'язок між ліквідацією кордону і поширенням на теренах України режиму продовольчої диктатури.

Взагалі більшовики, як переконує Р. Конквест, планували вилучити в Україні протягом 1919 р. 2 317 тис. т зерна, але спромоглися зібрати лише 423 тис. т (Конквест, Р., 1993, с. 44), або близько 18 % від запланованого. С. Кульчицький, посилаючись на дані наркома продовольства УСРР О. Шліхтера, оперує дещо іншими показниками. Він стверджує, що в 1919 р. запланований розмір продрозкладки для України сягав 140 млн пудів (Кульчицький, С., 1996, с. 111), що становить 2 295 082 т і лише на 22 тис. т менше від даних Р. Конквеста. Як бачимо, цифри цілком зіставні. Значнішою є відмінність у показниках кількості хліба, який більшовикам вдалося відібрати в українських селян, адже С. Кульчицький стверджує, що через військові дії і повстанський рух опору більшовики змогли протягом першої половини року зібрати не більше 8 млн пудів (тобто 131 148 т, що втричі менше даних Р. Конквеста). Різницю можна пояснити тим, що О. Шліхтер мав на увазі обсяг хліба, зібраного лише за продрозкладкою, а Р. Конквест міг враховувати й інші способи отримання правлячим режимом українського продовольства, наприклад шляхом товарообміну, закупівлі чи конфіскації на території України вмісту державних складів, зернохосвищ тощо.

Результати. Досліджено причини зародження в Росії у 1918 р. руху міщечників та особливості проникнення російських приватних постачальників на територію України; проаналізовано рівень ефективності торговельних відносин незалежної України та РСФРР; встановлено взаємозв'язок між продовольчою ситуацією в Росії та намаганнями більшовиків подолати її шляхом встановлення контролю над українським хлібом у першій половині 1919 р.

Висновки. Вищенаведені дані з усією очевидністю свідчать про залежність в 1918 – першій половині 1919 р. населення контрольованих більшовиками територій Росії від українського продовольства. Важливо усвідомити, що така залежність стала наслідком продовольчої кризи, яка охопила Росію ще до встановлення більшовицького режиму, але була надзвичайно посилена практичною діяльністю останнього. Хоча уряд В. Леніна і встановив формальні відносини з УД, він був зацікавлений не стільки у налагодженні міждержавних економічних зв'язків, скільки у підкоренні сусідньої країни. Такий підхід не сприяв подоланню продовольчої кризи в Росії, населення

якої було приречене займатися самозабезпеченням. Таким чином, у 1918 р. невід'ємним елементом українського революційного ландшафту став потужний потік російських міщанин, адже гетьманська влада відновила режим вільної торгівлі і стабілізувала внутрішній ринок України, що приваблювало голодуючих з-за кордону.

Завоювання України Радянською Росією, що стало можливим завдяки завершенню світової війни і поверненню додому німецько-австрійських військових контингентів, дало московському керівництву шанс взяти під контроль український хліб. Щоправда, цей ресурс використовувався не для подолання продовольчої кризи в Росії, а для посилення політичної влади правлячого режиму. Отже, радянізація України не звільнила останню від присутності російських міщанин. Недолуга продовольча диктатура більшовиків, дефіцит товарів широкого вжитку і подорожчання продовольства в Україні дещо послабили рух нелегальних постачальників навесні 1919 р., проте не викорінили повністю, адже порівняно з Росією Україна залишалася заможнішою.

Усвідомлювали цей факт і більшовики, коли встановлювали для республіки значну продрозкладку. Останню треба розуміти як позаекономічний спосіб вилучення у селян сільськогосподарської продукції. Отже, протягом першої половини 1919 р. за український продовольчий ресурс змагалися дві сили – правлячий режим і міщани з Росії. Першому місцеві селяни змушені були чинити опір, з другими вступали в економічні відносини. Лише встановлення в середині 1919 р. на більшості територій України влади білих не дозволило комуністам остаточно закабалити українське село, яке залишалося, втім, бажаною здобиччю для усіх завойовників того часу.

Бібліографічні посилання

- Архирейський, Д. В., 2015. Економічне значення українсько-російського кордону 1918 – початку 1919 рр. *Питання німецької історії*, с. 325–333.
- Архирейський, Д., 2013. *Радянська митна служба міжвоєнної України*. Дніпропетровськ: АМСУ.
- Бабічева, О. С., 2011. Проблема нелегального постачання в Росії та Південно-Східній Україні в 1917 р. *Гуманітарний журнал*, № 1–2, с. 100–107.
- Верт, Н., 2001. *Історія Радянської держави. 1900–1991*. Київ: Вертекс.
- Давыдов, А. Ю., 2007. *Мещанины и диктатура в России. 1917–1921 гг.* Санкт-Петербург: Алестейя.
- Кондратьев, Н. Д., 1991. *Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции*. Москва: Наука.
- Конквест Р., 1993. *Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор*. Київ: Либідь.
- Кульчицький, С., 1996. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. Київ: Основи.

Оп. 14. Ф. 413. Москва: Российский государственный архив экономики (РГАЭ).

Павлюченко, С. А., 1996. *Крестьянский Брест, или предыстория большевистского НЭПа*. Москва: Русское книгоиздательство.

Пиріг, Р., ред., 2015. *Українська Держава (квітень–грудень 1918 року)*. Документи і матеріали. У 2-х т. Київ: Темпора, т. 1.

Погода, Ю. В. и Попруга, Ю. А., 2005. *Дневник прикажчика*. Полтава: Фирма «Барз Инк.».

Сергіійчук, В., 2002. *Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення*. Львів: Свічадо.

Соколофф, Ж., 2008. *Бедная держава: История России с 1815 года до наших дней*. Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ.

Тимошук, О. В., 2000. *Охоронний апарат Української держави (квітень–грудень 1918 р.)*. Харків: Видавництво Університету внутрішніх справ.

Федюшин, О., 2007. *Украинская революция. 1917–1918*. Москва: ЗАО Центрполиграф.

Хоскинг, Дж., 1994. *История Советского Союза. 1917–1991*. Москва: Вагриус.

Шпектаренко, І. В., 1997. З історії українського «експорту» до Росії (кінець 1917 – початок 1918 рр.). *Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва*. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ: Промінь, с. 92–93.

References

Arkhireys'kyu, D. V., 2015. Ekonomichne znachennya ukrayins'kosyos'koho kordonu 1918 – pochatku 1919 rr. [The economic significance of the Ukrainian-Russian border of 1918 – early 1919]. *Pytannya nimets'koyi istoriyi*, pp. 325–333.

Arkhireys'kyu, D., 2013. *Radyans'ka mytna sluzhba mizhvoyennoyi Ukrayiny [Soviet Customs Service of the Interwar Ukraine]*. Dnipropetrovsk: AMSU.

Babicheva, O. S., 2011. Problema nelegal'nogo postachannya v Rosiyi ta Pivdenno-Skhidniy Ukrayini v 1917 r. [The problem of illegal supply in Russia and Southeast Ukraine in 1917]. *Humanitary zhurnal*, no. 1–2, pp. 100–107.

Vert, N., 2001. *Istoriya Radyans'koyi derzhavy. 1900–1991 [History of the Soviet state. 1900–1991]*. Kyiv: Verteks.

Davydov, A. Yu., 2007. *Meshochniki i diktatura v Rossii. 1917–1921 gg. [Bagmen and dictatorship in Russia. 1917–1921]*. St.Petersburg: Aleteyya.

Kondrat'ev, N. D., 1991. *Rynok khlebov i ego regulirovanie vo vremya voyny i revolyutsii [The bread market and its regulation during the war and revolution]*. Moscow: Nauka.

Konkvest R., 1993. *Zhnyva skorboty: Radyans'ka kolektyvizatsiya i holodomor [Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Holodomor]*. Kyiv: Lybid'.

Kul'chyts'kyy, S., 1996. *Komunizm v Ukrayini: pershe desyatyrichchya (1919–1928)* [*Communism in Ukraine: the first decade (1919–1928)*]. Kyiv: Osnovy.

Pavlyuchenko, S. A., 1996. *Krest'yanskiy Brest, ili predystoriya bol'shevistskogo NEPa* [*Peasant Brest, or the prehistory of the Bolshevik NEP*]. Moscow: Russkoe knigoizdatel'stvo.

Pogoda, Yu. V. and Popruga, Yu. A., 2005. *Dnevnik prikazhchika* [*Diary of the salesman*]. Poltava: Firm «Barz Inc.».

Inventory 14. Fund 413. Moscow: Russian State Archive of Economics

Serhiychuk, V., 2002. *Neusvidomlennya Ukrayiny. Stavlennya svitu do ukrayins'koyi derzhavnosti: pohlyad u 1917–1921 roky z analizom s'ohodennya* [*Unaware of Ukraine. Attitude of the world to Ukrainian statehood: a view from 1917–1921 with the analysis of the present*]. Lviv: Svichado.

Sokoloff, Zh., 2008. *Bednaya derzhava: Istoriya Rossii s 1815 goda do nashikh dney* [*Poor Power: History of Russia from 1815 to the present day*]. Moscow: The Higher School of Economics Publishing House.

Tymoshchuk, O. V., 2000. *Okhoronnyy aparat Ukrayins'koyi derzhavy (kviten'–hruden' 1918 r.)* [*Guard of the Ukrainian State (April – December 1918)*]. Kharkiv: The University of Internal Affairs Publishing House.

Pyrih, R., manager, 2015. *Ukrayins'ka Derzhava (kviten'–hruden' 1918 roku)*. [*Ukrainian State (April–December 1918)*]. Documents and materials. In 2 vols. Kyiv: Tempora, vol. 1.

Fedyushin, O., 2007. *Ukrainskaya revolyutsiya. 1917–1918* [*Ukrainian revolution. 1917–1918*]. Moscow: ZAO Tsentrpoligraf.

Khosking, Dzh., 1994. *Istoriya Sovetskogo Soyuzu. 1917–1991* [*History of the Soviet Union. 1917–1991*]. Moscow: Vagrius.

Shpektarenko, I. V., 1997. Z istoriyi ukrayins'koho «eksportu» do Rosiyi (kinets' 1917 – pochatok 1918 rr.) [From the history of Ukrainian «exports» to Russia (end of 1917 – early 1918)]. *Ukrayina i Rosiya: dosvid istorychnykh zv'yazkiv ta perspektyvy spivrobotnytstva* [*Ukraine and Russia: Historical experience and prospects for cooperation*]. Proceedings of the Interregional Scientific-Practical Conference. Dnipropetrovsk: Promin, pp. 92–93.